

परीक्षाकेन्द्रित शिक्षण र कमजोर सिकाइ अवस्था

देवीराम आचार्य

लेखसार

औपचारिक शिक्षा र सिकाइलाई जोड्दा, शिक्षाको अधिकार भनेको तोकिएको समय विद्यालयमा बिताउनुमात्र नभई सिक्न पाउनु पनि हो भन्ने गरिएको छ । यस सन्दर्भबाट हेर्दा नेपालका खास गरी सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीको सिकाइ अवस्था अत्यन्त कमजोर छ भन्ने दृष्टान्तहरू प्रस्तुत भएन सकिन्छ । शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले सन् २०११ देखि निरन्तर रूपमा गरिरहेका विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षण, कक्षा १०, ११ र १२ मा लिने गरिएका सार्वजनिक परीक्षाका नतिजा, सन् २०१४ मा गरिएको प्रारम्भिक कक्षा पठन सिप परीक्षण, प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रमको आधार अध्ययन र अन्तिम मूल्याङ्कन, शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले गरेको कक्षा ३ को पढाइ तथा गणितीय सिप परीक्षणजस्ता दर्जनौं अध्ययन-अनुसन्धानहरूले विद्यार्थीको सिकाइ स्तर अत्यन्त कमजोर रहेको, विद्यालयको प्रकार, लैडगिकता र भौगोलिकताका आधारमा सिकाइ उपलब्धिका असमानताहरू बढ़दै गएको र न्यूनतम सिकाइ स्तर हासिल नगरी विद्यार्थीहरू एक तहबाट अर्को तहमा जाने गरेको अवस्थाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । एकवर्ष पूर्वप्राथमिकसहित बाहु वर्षको विद्यालय शिक्षा पूरा गरिसक्दा पनि न्यूनतम सिकाइ स्तर हासिल नगरी विद्यार्थीहरू उच्चशिक्षा तथा श्रमबजारमा प्रवेश गरेका छन् । औपचारिक शिक्षा र यसको औपचारिक पाठ्यक्रमको उद्देश्य अनुसार विद्यार्थीहरूमा आवश्यक सिकाइ उपलब्धि हासिल गराउने सन्दर्भमा विद्यालय शिक्षा प्रणालीमा थुप्रै कमजोरीहरू रहेका छन् । विद्यार्थीको सिकाइप्रति जवाफदेही हुने संयन्त्रको अभावमा विद्यार्थीको सिकाइ स्तरमा उल्लेखनीय सुधार हुन सकेको छैन । पहुँचको दृष्टिबाट सफलता हासिल भए पनि गुणस्तरमा अझ थुप्रै चुनौतीहरू विद्यमान छन् ।

विषय प्रवेश

विद्यालयलाई संज्ञानात्मक ज्ञान (सूचना, सिद्धान्त) मात्र सिकाउने औपचारिक संस्था भनी आलोचना गरिन्छ । विद्यालयले विद्यार्थीमा सञ्चार, सहकार्य, समस्या समाधान, समालोचनात्मक चिन्तनजस्ता विषय सिकाएका छैनन् र विद्यालयहरूले विद्यार्थीको सिर्जनात्मकतामाथि अवरोधमात्र पुर्याएको होइन कि त्यसलाई पूर्ण रूपमा निमोठेका छन् (school kills creativity) भनेर केन रबिन्सनले आरोप लगाएका छन् । हाम्रो परिवेशमा विद्यालयलाई

पाठ्यपुस्तकका ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने स्थानका रूपमा स्थापना गरेका छौंर त्यही ज्ञान हस्तान्तरण गर्न पनि सक्षम नभइरहेको अवस्था छ । विद्यालयका ठुलाठुला भवन वा घामपानी पनि नछेक्ने भवन, सीसीटीभी जडान हुने हुन् वा भुइँको धुलोमा बस्नुपर्ने अवस्थाका कक्षाकोठा, खेलमैदान, शिक्षक, विद्यार्थी, पढाउने विषयवस्तु, शिक्षक, शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप, परीक्षा र प्रमाणपत्रका विषय पनि विद्यार्थीलाई त्यही विषयवस्तु बाँड्ने सन्दर्भमा जोडिन्छन् । शिक्षाको नाममा जे-जति लगानी हुन्छ, सबै लगानीलाई विद्यार्थीको सिकाइमा

गरिएको लगानीकै रूपमा बुझिन्छ । विद्यालयमा राम्रो भवन बनाइन्छन्, सम्भव भएसम्म पुस्तकालय, प्रयोगशाला, डेस्कबेन्च, खेल-मैदानको पनि व्यवस्था गरिन्छ । विज्ञान प्रयोगशाला, कम्प्युटर प्रयोगशाला, सीसीटीभी, विद्युतीय हाजिरी, इन्टरनेटलगायतका यी सबै सामग्री केका लागि ? विषयगत शिक्षक, प्रातिलिम, क्षमता विकास र अन्य कर्मचारीको व्यवस्था गरिन्छ, केका लागि ? व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, सामाजिक परीक्षण समितिजस्ता संरचना किन ? यो सबैको उत्तर लगभग ऐउटै हुने छ प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ फियाकलाप सञ्चालन गरी विद्यार्थीलाई सिकाउने र उनीहरूको ज्ञान-सिपमा वृद्धि गर्ने । यी सबै व्यवस्थाहरूको उच्चतम रूपमा उपलब्ध नभएको अवस्थामा सिकाइ कमजोर भयो, त्यसलाई स्वाभाविक मानिएला तर यी सबै व्यवस्था भएर पनि सिकाइ किन कमजोर छ ? कतिपय विद्यालयमा यी सबै व्यवस्था कमजोर हुँदा पनि सिकाइ प्रभावकारी छ त ? कुनैमा भएर पनि किन छैन ? यी प्रश्नको उत्तरले मात्र सुधारका लागि मार्गदर्शन गर्छन् ।

विद्यालयको अन्तिम लक्ष्य विद्यार्थीको सिकाइ हो र हुनुपर्छ भन्नेमा करिब सहमति हुन्छ । तर त्यो सिकाइ के हो भन्नेमा धैरै विवादहरू छन् । नेपालको सन्दर्भमा माथि नै उल्लेख गरेजस्तै पाठ्यपुस्तकको विषयवस्तु सिकाइने र त्पसको परीक्षा लिने पद्धति स्थापित छ । तर विद्यालयमा सिकाउने भनेको त्यही पाठ्यपुस्तकको विषयवस्तु सिकाउनका लागि जिम्मेवार को हो त ? शिक्षक वा विद्यार्थी ? सिकाउने जिम्मेवार हो वा सिक्ने ? कसको कति जिम्मेवारी ? अभिभावकको पनि ? ऐउटा पक्षमात्र जिम्मेवार भनी उत्तर दिन त सकिँदैन, तर कोलम्यान (१९६६) लगायतका अन्य थुप्रै अनुसन्धानले विद्यार्थीको सिकाइका लागि विद्यालय र शिक्षकको प्रभाव अन्यको भन्दा बढी हुने निष्कर्ष निकालेका

छन् । विद्यालयमा सिकाइका प्राथमिक र सहायक गरी दुई प्रकारका व्यवस्थाहरू हुन्छन् । राम्रो भवन, खेल-मैदान, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, डेस्कबेन्च, वरिपरिको वातावरण सिकाइका सहायक पक्ष हुन् भने शिक्षक, विद्यार्थी र सिकाउनका लागि निर्धारित विषयवस्तु प्राथमिक हुन् । प्राथमिक पक्षको भूमिका प्रभावकारी हुने हो भने सहायक पक्ष कमजोर भए पनि सिकाइमा समस्या हुँदैन भन्ने दृष्टान्त थुप्रै छन् ।

नेपालको विद्यालय शिक्षाको सन्दर्भबाट विश्लेषण गर्दा प्राथमिक पक्षभन्दा सधैँ सहायक पक्षहरू बढी केन्द्रमा देखिन्छन् । भवनले मात्र पढाइ र सिकाइ राम्रो नहुने नै रहेछ । (मान्द्रोले बारेका स्कुलको उत्कृष्ट नतिजा) । स्थायी शिक्षकले मात्र पनि नहुने रहेछ (राहत शिक्षकको भरमा सञ्चालित विद्यालय जिल्लाकै उत्कृष्ट) । राम्रो भवनले पनि भएको देखिएन । उच्चतम योग्यताले पनि भएन । तालिमले पनि भएन । हाम्रा विद्यालयमा के पढाइन्छ र विद्यार्थीहरू के सिक्छन् ? विद्यार्थीले परीक्षामा प्राप्त गरेका उपलब्धि स्तरका तथ्याङ्कहरूले यसको कमजोर अवस्था देखाउँछन् ।

परीक्षा र सिकाइ

मार्टिन चौतारीले सन् २०१४ मा गरेको अध्ययनले सामुदायिक विद्यालयको पठन-पाठन परीक्षाकेन्द्रित भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको थियो । विद्यालयको सिकाइ कमजोर हुनुको ऐउटा प्रमुख कारण कक्षाकोठामा परीक्षामा सोधिने प्रश्नकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ हो । शि कहरूले कक्षाकोठामा समय त व्यतीत गर्छन् र ल्याकतअनुसारको मेहनत पनि गर्छन् तर उक्त समय सिकाइकेन्द्रितभन्दा पनि पाठ सिध्याउनेमा मात्र केन्द्रित हुन्छ । कुनै पाठबाट अन्तिम परीक्षामा प्रश्न आउँदैन भने शिक्षकहरूले उक्त पाठ पढ्नुपर्दैन भन्ने गरेका दृष्टान्त हामी आफैसँग पनि छन् । विद्यालयको पठन-पाठनलाई परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने विषयसँग मात्र

जोडेर हर्ने गरिन्छ । वि.सं. २०७३ देखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको विद्यार्थीको सिकाइ प्रमाणीकरण गर्ने अक्षराङ्कन पद्धतिले विद्यालय शि । को कमजोर सिकाइलाई अझ कमजोर बनाउँदै गएको छ । (कान्तिपुर र नागरिक दैनिक) । अड्कन प्रणालीमा कक्षा १० मा ३२ अड्क आउँदामात्र पास हुने व्यवस्था थियो भने अक्षराङ्कन पद्धतिमा ३० अड्क आउँदा नै डी प्लस आउने र त्यस्ता विद्यार्थीले शिक्षा, मानविकी र व्यवस्थापनमा ११ कक्षा पढ्न पाउने भएका छन् (शिक्षा मन्त्रालय) । त्यसै गरी कक्षा ११ र १२ मा ३५ अड्क ल्याउँदा पास हुने गरेकामा ३० अड्कमै पास भएसरह हुने भएको छ । शि ।, मानविकी र व्यवस्थापनका केही विषयहरू डी प्लस ल्याउँदा पढ्न पाइने भएको छ । यसले उच्चशिक्षाको सिकाइ र गुणस्तरमा समेत भाव पार्ने देखिन्छ ।

नेपालमा विद्यालय शि । को गुणस्तर मापन मूलतः विद्यार्थीको परीक्षाको नतिजाका आधारमा गर्ने प्रचलन स्थापित नै छ । कति लगानी भयो, कस्तो प्रक्रिया अपनाइयो भन्नेभन्दा कति विद्यार्थी कुन श्रेणीमा उत्तीर्ण भए भन्नेले अत्यन्त धेरै महत्त्व राखेको पाइन्छ । परीक्षाको नतिजालाई महत्त्व दिने सन्दर्भमा हाप्रा कानुन नै बनेका छन् । शि । नियमावली २०५९ मा प्रवेशिका परीक्षामा थोरै विद्यार्थी उत्तीर्ण भएमा अनुदान कटौती गर्ने व्यवस्था थियो, जुन पछि २०६७ मा हटाइयो (शिक्षा नियमावली २०५९, छैटौं संशोधन २०६७) ।

विद्यालयको पठन-पाठन पूर्णतः परीक्षामा केन्द्रित हुन्छ । परीक्षामा तोकिएको पाठ्यपुस्तक (पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तयार गरी जनक शि । सामग्री केन्द्र लिमिटेडबाट प्रकाशित) बाटे अधिकांश प्रश्न सोधिन्छन् । परीक्षामा कुन-कुन प्रकारका, कुन पाठबाट कतिओटा र कति पूर्णाङ्कको प्रश्न सोध्ने भन्ने सन्दर्भमा एकदमै विशिष्टीकृत रूपमा विशिष्टीकरण

तालिका तयार गरिएको हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाली विषयमा एउटा निबन्ध, अड्ग्रेजीमा एउटा पाठ्यपुस्तकभित्रको र एउटा पाठ्यपुस्तकबाहिरको पठनबोधको अनुच्छेद । सामाजिकमा ९ ओटा १ नम्बरका प्रश्न आदि । यसले विद्यालयहरूमा विषयवस्तु सिकाउनेभन्दा पनि परीक्षामा कुन पाठबाट कस्तो प्रश्न सोधिन्छ सोहीअनुसार पाठ घोकाउनेतर्फ केन्द्रित गरेको छ ।

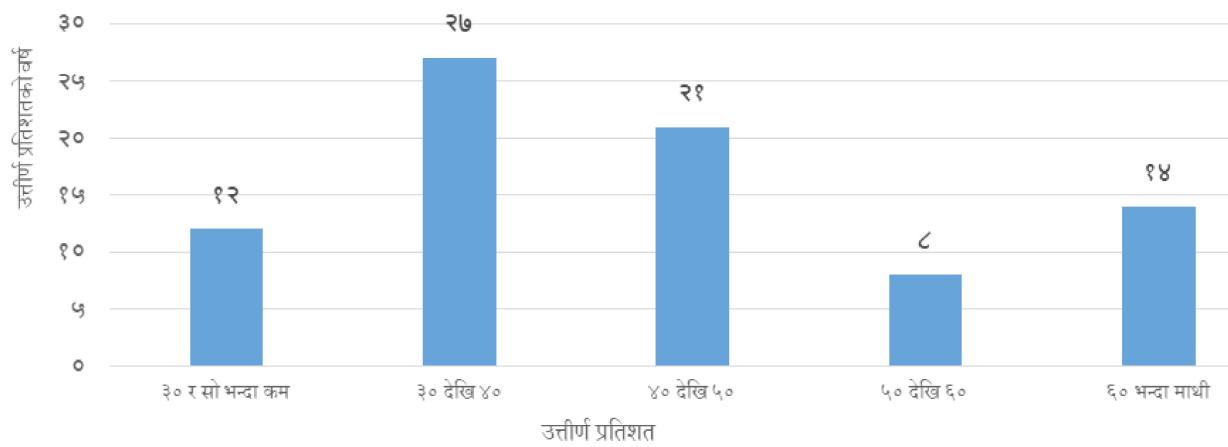
स्कुल जानु र पढ्नु भनेको परीक्षा पास गर्नुसँग मात्र सम्बन्धित भयो । पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठहरूमात्र कण्ठ गराउने र ती कण्ठ गराएका विषयबाट मात्र परीक्षाका प्रश्नहरू सोध्ने र सोही आधारमा सिकाइको प्रमाणीकरण गर्ने प्रणालीमा त कमजोरी छन् नै, त्योभन्दा पनि आधारभूत सिकाइ पूरा नगरी विद्यालय तहको अन्तिम (कक्षा १२) सम्म पुग्ने गरेको अवस्था छ । शि । ऐनको आठौं संशोधनले विद्यालय शिक्षालाई कक्षा १ देखि १२ सम्मको कानुनी मान्यता प्रदान गरेपश्चात् विद्यालय शि । को अन्तिम तह कक्षा १० बाट कक्षा १२ भयो । औपचारिक तवरले वि.सं. १९९० देखि सञ्चालन भएको कक्षा १० को अन्तिम परीक्षा (एसईई) विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर मापन गर्ने आधारको रूपमा थियो । हाल कक्षा १०, ११ र १२ मा राष्ट्रिय स्तरका सार्वजनिक परीक्षा हुने गरेको छ र सोहीअनुसार विद्यालय शिक्षाको लेखाजोखा गरिन्छ ।

प्रवेशिका परीक्षा तथा एसईईका नतिजाहरू

प्रवेशिका परीक्षाको यो लामो इतिहासमा परीक्षामा सहभागी भएका कुल विद्यार्थीमध्ये सोही वर्ष नियमित रूपमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने विद्यार्थीको प्रतिशत १९९० देखि २००३ सम्म ५० प्रतिशतभन्दा माथि रहेकोमा २००४ देखि २०६२ सम्म (२००७, २०२९ र २०२५ बाहेक) उत्तीर्ण प्रतिशत ५० भन्दा कम रहेको थियो । सबैभन्दा बढी उत्तीर्ण प्रतिशत १९९८ मा ७७.७८

प्रतिशत थियो भने सबैभन्दा कम २०३८ मा १६.६८ रहेको थियो । ८२ वर्षको नतिजा अध्ययन गर्दा हरेक वर्षको नतिजामा कुनै एकै प्रकारको मात्र प्रवृत्ति भेट्न सकिंदैन । एसएलसी नतिजाको आधारमा नेपालको विद्यालय शिक्षाको सिकाइ स्तरमा सुधार भएको छ वा कमजोर भएको छ वा एकै स्तरको छ भन्न सकिने आधार पाइँदैन । विभिन्न वर्षका परीक्षाका नतिजा हेर्दा यसमा कुनै पनि प्रकारका प्रवृत्तिहरू (Trends) भेट्न सकिंदैन । दुई अलग-अलग वर्षका नतिजा तुलना गर्दा १९९० र १९९१ तथा २०२९ र २०३० को नतिजामा ०.११ प्रतिशतको मात्र भिन्नता रहेको थियो भने नतिजा बढेको आधारमा हेर्दा २०१९ को १८.७२ प्रतिशतको नतिजा एकै वर्षमा २१.२८ प्रतिशतले वृद्धि भई २०२० मा उत्तीर्ण प्रतिशत ४० भएको छ । यसै गरी नतिजाको घट्दो क्रममा हेर्दा २०४७ को ४८.४७ प्रतिशतबाट २३.९२ प्रतिशतले घटेर २४.५५ भएको छ । बीस प्रतिशतभन्दा बढी प्रतिशतले नतिजामा आउने परिवर्तनबाट समग्र शैक्षिक प्रणाली अथवा शि ण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार भएर सुधैको भए निरन्तर हुनुपर्ने हो, तर यस्तो भएको पाइँदैन र यसकै आधारमा के भएको हो भनेर कुनै अनुमान लगाउन सकिंदैन । बरु परीक्षा सञ्चालन र प्रश्नपत्रको गुणस्तरले यसमा प्रभाव पारेको हो कि भन्न सकिन्छ । विगत ८२ वर्षमा प्रवेशिका परीक्षाको उत्तीर्ण प्रतिशतलाई पाँच समूहमा विभाजन गरी अध्ययन गर्दा ३० देखि ४० प्रतिशतमात्र विद्यार्थी उत्तीर्ण भएको तथ्य पाउन सकिन्छ । हेरौं ग्राफ १

प्रवेशिका परीक्षाको उत्तीर्ण दर

वि.सं. १९९० देखि २०७१ सम्मको ८२ वर्षको अवधिमा प्रवेशिका परीक्षामा भएको उत्तीर्ण प्रतिशतको दरलाई हेर्दा सबैभन्दा धेरै २७ ओटा वर्षहरूको नतिजा ३० देखि ४० बिचमा, दोसोमा २१ वर्ष ४० देखि ५० को बिचमा, १४ वर्ष ६० भन्दा माथि, १२ वर्ष ३० भन्दा कम र ८ वर्ष ५० देखि ६० को बिचमा रहेको देखिन्छ । यसबाट प्रवेशिका परीक्षाको उत्तीर्ण दर ६० वर्षसम्म ५० भन्दा कम रहेकाले ५० प्रतिशतमा हुने उत्तीर्ण दर नै विद्यालय शिक्षाको प्रगति दर हो भनेर स्वीकार गर्ने कर लाग्छ ।

जिल्लाअनुसार हरेक वर्ष नतिजामा आउने परिवर्तन विश्वास गर्ने कठिन हुन्छ । एउटा जिल्लामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, विद्यालयको शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र करिब ९५ प्रतिश क उनै हुन्छन्, तर नतिजामा ठुलो परिवर्तन आउँछ । त्यो परिवर्तन के कारणले हुन्छ ? उत्तर सहज छैन । शिक्षण सिकाइमा सुधार भएर हो वा कमजोर भएको हो भने सकिने कुनै आधार पनि पाइँदैन । उदाहरणका लागि वि.सं. २०६५ सालमा राष्ट्रिय औसत उत्तीर्ण प्रतिशत ६८.४७ हुँदा ओखलढुङ्गाको औसत ९२.३५, सप्तरीको ९०.५७ र

दार्चुलाको ८९.३६ देखिन्छ । तर तिनै जिल्लाहरूको नतिजा २०६७ मा क्रमशः ३४.१६, ३३.६७ र ५०.२६ भयो र राष्ट्रिय औसत ५५.९५ मा झर्यो । त्यसै गरी २०६८ मा ओखलढुड्गा ३२.३७, सप्तरी ३६.२८ र दार्चुला २४.६२ मा रह्यो (Statistics 2065, 2067 & 2068 OCE) । दुई-तीन वर्षमा कुनै जिल्लाको नतिजामा आउने यस प्रकारको अस्वाभाविक परिवर्तले ल्याउने तत्व के हो त ? हामीले यस्ता पक्ष सार्वजनिक परीक्षाको नतिजाबाट कहिलै पनि खोजेका छैनौं । के २ वर्षअगाडिका विद्यार्थीलाई धैरै पढाइएको वा धैरै सिकाइएको थियो होला अथवा त्यसपछिका विद्यार्थीलाई कम सिकाइयो वा कम पढाइयो होला ।

जिल्लाकै जस्तै गरी विद्यालयको नतिजामा पनि अविश्वसनीय परिवर्तनहरू हुन्छन् । तर यस्ता तथ्याङ्कहरू खण्डीकृत पमा प्राप्त गर्न निकै कठिन छ । अर्धांखाँची जिल्लाका केही विद्यालयमा देखिएको अस्वाभाविक नतिजाका प्रतिशतहरू तल उल्लेख गरिएका छन्, जसले देशका धैरै विद्यालयको अवस्था प्रतिबिम्बित गर्छ ।

तालिका १ : विद्यालयमा हुने नतिजा परिवर्तन

विद्यालय	२०७०	२०७१	परिवर्तन
क	७.६९	३५.२९	+२८
ख	५५.२६	१२.२८	-४३
ग	१५.९४	४०.९८	+२५
घ	६८.८९	३१.४८	-३७

स्रोत: जिशिका अर्धांखाँची ।

एउटै विद्यालयमा २ ओटा वर्षमा हुने यस्तो परिवर्तनले के विद्यार्थीको सिकाइ नै सुनिश्चित गरेको छ त ? विश्वास गर्न सक्ने आधार छैन । यस्ता उदाहरण देशका सबै जिल्लामा समान रूपमा पाइन्छन् । यसै गरी पछिल्ला वर्षमा जीपीएका आधारमा देखिने नतिजा पनि यस्तै नै रहेको छ ।

२०७३ को एसईमा प्रदेश ५ को एक जिल्लाका ८२ माध्यमिक विद्यालयबाट (खुला र

प्राइभेटसमेत गरी) एसईई परीक्षामा सहभागी भएका ३९२९ विद्यार्थीको जीपीएको विभिन्न समूहमा भएको वितरण हेर्दा २ र सोभन्दा कम जीपीए भएका विद्यार्थी ७७.५ प्रतिशत छन् । तीमध्ये सबैभन्दा धैरै विद्यार्थीको (१२९७) जीपीए २ मात्र छ । दुईभन्दा माथिको जीपीए भएका विद्यार्थी २८.५ प्रतिशतमात्र छन् । सो जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीमध्ये विज्ञान विषय पढ्न आवश्यक पर्ने विषयगत ग्रेड हासिल गरेका विद्यार्थी १५२ मात्र थिए । प्रदेश ३ को भित्री मधेसमा पर्ने एक जिल्लामा २०७४ मा ४९ प्रतिशत विद्यार्थीको जीपीए २ र सोभन्दा कम रहेको छ । यसले विद्यार्थीको सिकाइ अवस्थाको जानकारी त दिन्छ तर त्यो जानकारी वा सूचना शैक्षिक सुधारका ऐजेन्डा बनेको पाइँदैन । यस प्रकारको सिकाइ अवस्था समग्र देशभरि नै छ ।

सिकाइ उपलब्धिका असमानताहरू

उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार एसएलसी परीक्षा वि.सं. २०६९ मा छात्र र छात्राको उत्तीर्ण प्रतिशतमा १०.७६ को भिन्नता रहेको थियो । २०७० मा यो दर बढेर ११.१६ पुग्यो । श्रेणीगत रूपमा हेर्दा प्रथम विशिष्टमा श्रेणी हासिल गर्ने छात्रा र छात्रको भिन्नता सामुदायिक विद्यालयमा ३९.८ र संस्थागत विद्यालयमा १९.८६ रहेको थियो । यस प्रकारको असमानता हालसम्म पनि सुधार भएको छैन ।

वि.सं. २०७१ को प्रवेशिका परिक्षामा सहभागी छात्राहरू नै बढी थिए (५३.९४), तर परीक्षामा उत्तीर्ण हुने प्रतिशत कम रह्यो । परीक्षामा सहभागी भएका विद्यार्थीमध्ये छात्रको तुलनामा ९ प्रतिशत कम छात्राहरू उत्तीर्ण भएका थिए । सोही वर्ष विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण हुने जम्मा विद्यार्थीमध्ये ५८ प्रतिशत छात्र र ४२ प्रतिशतमात्र छात्रा थिए । यस प्रकारको भिन्नता सामुदायिक र संस्थागतमा अझ बढी पाइएको थियो ।

प्रवेशिका परीक्षामै सिकाइ स्तरमा भएको असमानतालाई हेर्ने हो भने विभिन्न श्रेणीमा परीक्षा उत्तीर्ण गर्ने छात्र र छात्राको, विभिन्न जिल्लाको तथा

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको भिन्नताबाट स्पष्ट हुन सकिन्छ । एउटै पाठ्यक्रमका आधारमा एउटै प्रश्नपत्रबाट मापन गरिएको सिकाइ उपलब्धिमा देखिएको यस प्रकारको असमानता र सिकाइ स्तरको भिन्नताले हात्रो समग्र शैक्षिक प्रणालीले समाजमा कसरी २ वर्ग सिर्जना गरिरहेको छ भन्ने सहजै बुझन सकिन्छ ।

लैड्गिक समानताको दृष्टिले हेर्दा विद्यालयमा भर्ना भएको आधारमा शि त्तमा लैड्गिक समानता प्राप्त हुने दिशामा अग्रसर भएको र सबैका लागि शिक्षाले निर्धारण गरेको यो लक्ष्य पूरा हुने भन्ने यान्त्रिक विश्लेषण हुने गरेको छ । तर यस तथ्यलाई सिकाइ उपलब्धिका सन्दर्भबाट हेर्दा यसको वास्तविक अवस्था देख्न सकिन्छ । सिकाइ उपलब्धिमा लैड्गिक असमानता बढ्दो छ र यसलाई कम गर्नु जरुरी छ ।

परीक्षाको नतिजालाई अक्षराङ्कन प्रणालीबाट जीपीएमा प्रस्तुत गर्न सुरु भएपश्चात् यसलाई वर्गीकरण गर्ने ९ समूहमध्ये माथिल्लो चारवटा समूह छात्राको तुलनामा छात्रहरू धैरै छन् भन्ने तल्लो पाँचवटा समूहमा छात्राहरू धैरै रहेका छन् । जीपीएको माथिल्लो चार समूहमा ५ प्रतिशत छात्रहरू बढी छन् भन्ने तल्लो समूहमा ५ प्रतिशत छात्राहरू बढी छन् ।

तालिका २ : २०७२ को एसईई को जीपीए भिन्नता

जीपीए समूह ^१	प्रति		
	छात्र	छात्रा	भिन्नता
२.८ र सोभन्दा माथि	२१	१६	५
२.४ र सोभन्दा तल	२९	३४	५

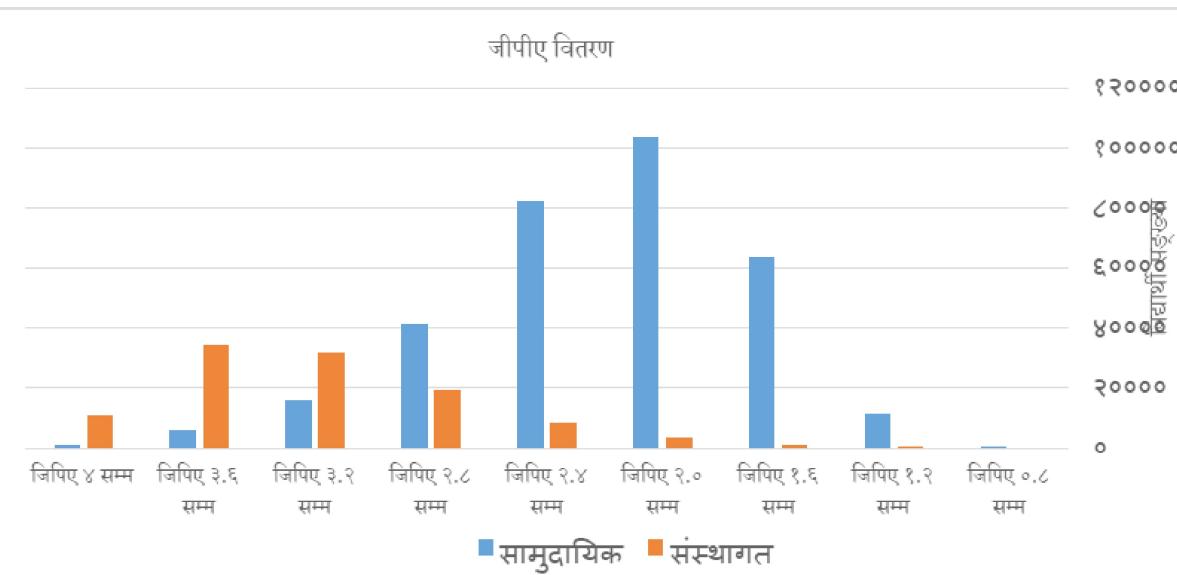
सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयहरूको बीचको भिन्नता अझ पनि डरलाग्दो रूपमा देखिएको छ । वर्गीय, जातीय तथा आर्थिक सामाजिक रूपले सम्पन्न परिवारका बालबालिकाले अध्ययन गर्ने सहरकेन्द्रित संस्थागत विद्यालयहरूको सिकाइ उपलब्धि तथा उत्तीर्ण प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रका अधिकांश गरिब,

आर्थिक सामाजिक अवस्था कमजोर भएका निम्नवर्गीय परिवारका बालबालिकाले अध्ययन गर्ने सामुदायिक विद्यालयको सिकाइ उपलब्धिमा भएको भिन्नताले शैक्षिक असमानता बढाउन अझ मलजल पो गरिरहेको छ कि भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वाभाविक पनि हो ।

सिकाइ उपलब्धिका असमानताहरू निकै डरलाग्दो अवस्थामा रहेका छन् । लैड्गिक दृष्टिमा मात्र होइन, जातजातिगत दृ मा, ग्रामीण र सहरी क्षेत्रका विद्यालयको बिचमा, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको बिचमा तथा भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेशगत र जिल्लाहरूमा समेत यस्तो असमानता स्पष्ट देख्न सकिन्छ । शिक्षाले सामाजिक असमानता कम गर्न सहयोग गर्छ भन्दै शिक्षाको महत्त्व बुझाइरहँदा सिकाइ उपलब्धिमा देखिएका असमानताहरू निकै डरलाग्दा छन् र यस्तो असमानता अझ बढ्दै जाने सम्भावना देखिएको छ । जिल्लागत रूपमा एउटा जिल्लाको र अर्को जिल्लाको बिचमा कुनै विषयको औसत सिकाइ उपलब्धिमा ४७ प्रतिशतसम्मको भिन्नता रहेको छ । यस्तो भिन्नता अझ मुख्य विषयहरू नेपाली, अङ्ग्रेजी, गणित, विज्ञानमा बढी रहेको छ । प्रवेशिका परीक्षाको विगतको उत्तीर्ण प्रतिशत तथा यस वर्षको जीपीए होस् वा सिकाइ उपलब्धिका राष्ट्रिय परीक्षणको नतिजामा यस्तो भिन्नता स्पष्ट देख्न सकिन्छ । जिल्लाअनुसारको प्रवेशिका परीक्षाको विगतको उत्तीर्ण दर तथा उत्तीर्ण श्रेणी र यस वर्षको जीपीए प्राप्ताङ्कमा देखिएको ५० प्रति भन्दा बढीको भिन्नताले शैक्षिक प्रणालीका असमानताहरूलाई प्रस्तुत्याउँछन् ।

तत्कालीन परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले प्रकाशन गरेको २०७२ को Statistics अनुसार सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको जीपीएमा भएको भिन्नता ग्राफ २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ग्राफ २ : जीपीए वितरणको अवस्था

स्रोत : Statistics, 2072

विद्यार्थीको सिकाइमारहेको यस्तो असमानताले उच्चशिक्षाका अवसरमा सिर्जना गर्ने असमानता र त्यसले समग्र समाजमा सिर्जना गर्ने असमानताहरू हरेक दिन बढ्दै जाने देखिन्छ । यस्ता असमानता जिल्लाअनुसार तथा भौगोलिक क्षेत्रअनुसार पनि देख्न सकिन्छ ।

एसईई २०७४ को नियमित परीक्षामा सहभागी भएका विद्यार्थीमध्ये ६० प्रतिशत विद्यार्थीको जीपीए तल्लो पाँच समूह (ईंदेखि सी) मा रहेको थियो । बाँकी ४० प्रतिशत विद्यार्थीपनि हातमा ग्रेड सिटबोकेर आफूले चाहेको विषय पढ्न नपाएको लघुताभासमा रहेका छन् । प्राप्त ग्रेडले माथिल्लो कक्षामा चाहेको विषय अध्ययन गर्न नपाउने भएकाले ३३ प्रतिशत विद्यार्थी २०७४ को ग्रेडवृद्धि परीक्षामा सहभागी थिए । जीपीएको तल्ला समूहमा धेरै छात्रा र माथिल्ला समूहमा छात्र हुने अवस्था २०७४ सम्म पनि रहि नै रहेको थियो । ३.६५ देखि ४ जीपीए ल्याउने १२ हजार २ सय ८४ (२.७५ प्रतिशत) विद्यार्थीमध्ये छात्र ७ हजार ३४ र छात्रा ५ हजार २ सय ५० जना छन् । जीपीए ३.३५ देखि ३.६० सम्म ल्याउने ४२ हजार ४ सय २७ विद्यार्थीमध्ये २४ हजार ९ सय

११ छात्र छन् भने १७ हजार ५ सय १६ मात्रै छात्रा छन् । परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले सार्वजनिक गरेको नतिजाअनुसार अनिवार्य नेपाली विषयको नतिजा सबैभन्दा खस्किएको पाइएको थियो । ४ लाख ४५ हजार ६ सय ६४ विद्यार्थीले परीक्षा दिएकामा अनिवार्य विषय ६ ओटामध्ये ए प्लस ल्याउने सबैभन्दा कम नेपालीमा थिए । नेपालीमा १ सय ८१ जनाले मात्रै ए प्लस अर्थात् ९० भन्दा बढी अड्क ल्याएका थिए ।

सिकाइ उपलब्धि परीक्षणका नतिजाहरू

नेपालमा औपचारिक र व्यवस्थित तरिकाले सिकाइ उपलब्धिको परीक्षण गर्ने प्रचलन वि.सं. २०६८ मा शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रको स्थापना भएबाट सुरु भयो । २०६८ पछि कक्षा ८, कक्षा ५ र कक्षा ३ मा विभिन्न चरणमा उपलब्धि परीक्षणहरू सञ्चालन भई त्यसका नतिजाहरू प्रकाशित छन् । यो पूर्णतः नमुनामा आधारित, पाठ्यक्रमका आधारमा केही छनौट गरिएका विषयमा मात्र गरिएको थियो । यी नतिजाहरूले पनि विद्यालय शिक्षाको सिकाइ स्तर कमजोर रहेको भनी निष्कर्ष निकालेका छन् ।

शैक्षिक सत्र २०७६ मा कक्षा १० मा सञ्चालन

भएको सिकाइ उपलब्धि परीक्षणको नतिजाले माथि विश्लेषण गरिएअनुसार कक्षा १० को नतिजाको विश्वसनीयतामा केही प्रश्नहरूको उठान गरेको छ । न्यूनतम सिकाइ उपलब्धि हासिल नगरी ठुलो समूह कक्षा ११ मा भर्ना भएको देखिन्छ । दश वर्षसम्मको विद्यार्थी सिकाइमा बिताएको समयको दृष्टिले सिकाइभन्दा बढी सिकाइ क्षति भएको छ । देशभरका १४६३ माध्यमिक विद्यालयका करिब ४५ हजार विद्यार्थीमा लिइएको चार विषयको सिकाइ उपलब्धिको स्तर निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका ३ : विभिन्न सिकाइ स्तरमा विद्यार्थीको वितरण प्रतिशत

सक्षमताको तह	विद्यार्थी प्रतिशत			
	नेपाली	अंग्रेजी	गणित	विज्ञान
न्यून आधारभूत (below-basic)	२०	३०	१९	३७
आधारभूत (basic)	१७	२१	२७	२६
प्रवीणता १ (proficient 1)	२३	१८	२४	२०
प्रवीणता २ (proficient 2)	२१	१२	१६	११
प्रवीणता ३ (proficient 3)	१३	९	१०	५
विशिष्ट (advance)	५	९	५	२

स्रोत : शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र २०७७

तालिकामा उल्लेख भएअनुसार माथिल्ला तीनओटा समूहमा भएका विद्यार्थी सङ्ख्यामात्र उपर्युक्त सिकाइ स्तरमा भएको विद्यार्थी सङ्ख्या हो । यस अर्थमा सबैभन्दा कमजोर सिकाइ विज्ञान, गणित, अंग्रेजी र नेपालीमा रहेको थियो । नेपालीमा ३७ प्रतिशत विद्यार्थीको सिकाइ न्यूनतम स्तरमा रहेको पाइएको थियो । यो सङ्ख्या अंग्रेजीमा ५१, गणितमा ४६ र विज्ञानमा ६३ प्रतिशत रहेको थियो ।

विद्यार्थीको सिकाइ स्तरलाई परीक्षामा सोधिएका प्रश्नका आधारमा गर्ने विश्लेषणहरूले कण्ठ गरेको आधारमा उत्तर दिनुपर्ने प्रश्नहरूमा धैरे राम्रो गरेको र सिर्जनात्मकता तथा समस्या समाधान र सोचाइ

प्रवेश परीक्षा लिने पद्धति स्थापित भएको छ ।

कक्षा १ को प्रवेश परीक्षा लिएर भर्ना गर्ने र त्यसका लागि तयारी किताब, तयारी केन्द्रसमेत सञ्चालन हुनुले हामी कता जाँदैछौं भन्ने अनुमान गर्न नै कठिन भएको छ ।

स्कुल जानु, पढ्नु भनेको परीक्षा पास गर्नुसँग मात्र सम्बन्धित भयो । पाठ्यपुस्तकमा दिइएका पाठहरूमात्र कण्ठ गराउने र ती कण्ठ गराएका विषयबाट मात्र परीक्षाका प्रश्नहरू सोध्ने र सोही आधारमा

सिपसँग सम्बन्धित प्रश्नहरूमा न्यून उपलब्धि हासिल गरेको पाइएको छ । (शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रका विभिन्न प्रकाशनहरू)

परीक्षामुखी पढाइ

हाम्रो शिक्षण सिकाइमा backwash effect^१ अत्यन्तै उच्च रहेको छ । कक्षा ८, १०, ११ र १२ मा खास गरी परीक्षाकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ गरिन्छ । पाठमा भएका विषयवस्तुलाई परीक्षामा आउने र नआउने गरी विभाजन गरी परीक्षामा आउनेलाई मात्र ध्यान दिन्छ । हरेक विद्यालयमा कक्षा ८, १०, ११ र १२ का पुराना प्रश्नहरूका सेट तथा नयाँ सेटहरू खरिद गर्ने गरिन्छ । निजी विद्यालयको सन्दर्भबाट हेर्दा कक्षा १ मै

सिकाइको प्रमाणीकरण गर्ने प्रणालीमा त कमजोरी छन् नै, त्योभन्दा पनि आधारभूत सिकाइ पूरा नगरी विद्यालय तहको अन्तिम कक्षा १२ सम्म पुग्ने गरेको अवस्था छ। विद्यार्थीको सिकाइ कमजोरी पत्ता लगाउने र पृष्ठपोषण दिने तथा उसलाई सहयोग गर्ने भन्ने मान्यताले लिइने त्रैमासिक परीक्षाहरू पनि औपचारिकमात्र बनेका छन्। परीक्षा लिनुपर्ने भएकाले लिइएको छ। त्यसले कुनै सुधार ल्याएको छैन। परीक्षालाई कक्षाकोठामा आधारित बनाउँदै निर्माणात्मक पक्षमा जोड दिनुपर्नेमा यसको औपचारिकता बढेको छ।

ललितपुरको सहरी क्षेत्रमा पर्ने एउटा सामुदायिक विद्यालयको भ्रमणका क्रममा पड्क्तिकारले लिएको त्रैमासिक परीक्षाको एउटा नितिजा सिट अध्ययन गर्दा पहिलो त्रैमासिक परीक्षामा कुनै विषयमा विद्यार्थी अनुत्तीर्ण भएको छ भने त्यो सबै त्रैमासिक परीक्षामा अनुत्तीर्ण नै हुने र वार्षिक परीक्षामा पनि अनुत्तीर्ण भएर माथिल्लो कक्षा जाने गरेको पाइएको थियो। भौतिक सुविधा, शिक्षक र अन्य स्रोतका हिसाबले कुनै समस्या नभएको उक्त विद्यालयमा शिक्षकहरूसँग गरिएको छलफलमा त्रैमासिक परीक्षाले विद्यार्थीको सिकाइ सुधारमा योगदान गर्न नसकेको भन्ने निष्कर्ष आएको थियो। कक्षा बढ्दै जाँदा अनुत्तीर्ण हुने विषयको सङ्ख्या पनि बढ्दै जाने र सिकाइ स्तर क्रमशः कमजोर हुँदै जाने अवस्था पाइएको छ। विद्यार्थीको सिकाइ क्रमशः सुधार हुँदै जानुपर्नेमा क्रमशः कमजोर नै हुँदै गएको तथ्यले त्रैमासिक परीक्षाहरूको औचित्यमा नै प्रश्न सिर्जना गरेको छ।

त्रैमासिक परीक्षाले विद्यार्थीको सिकाइमा केकसरी सहयोग पुर्याएको छ भन्ने सन्दर्भमा प्रदेश ५ को कपिलवस्तुको विद्यालयबाट सङ्कलन गरिएको कुनै एउटा कक्षाको प्रथम त्रैमासिक र दोस्रो त्रैमासिक परीक्षाको अड्कको विवरण तलको तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ। दुईपटक त्रैमासिक परीक्षा लिइयो तर यसले विद्यार्थीको सिकाइस्तरमा उल्लेखनीय योगदान

गरेन। सिकाइ अवस्था उस्तै रह्यो र विद्यालयको कक्षा बढ्दै जाँदा यो अझै कमजोर हुँदै गइरहेको छ।

तालिका ४ : त्रैमासिक परीक्षामा विद्यार्थीको सिकाइ अवस्था

विद्यार्थी	प्रथम त्रैमासिकको प्राप्ताङ्क	दोस्रो त्रैमासिकको प्राप्ताङ्क
दिनेश	१	३
अनिस	१	३
प्रमिला	१	४
मनीषा	४	१२
सोहना	२	७
ममता	१	५
ज्योति	५	१७

कक्षा १० को SEE Question Bank र Question Set नामका प्रश्नका सङ्ग्रह झन्डै हरेक वर्ष पाँच लाख प्रति छापिन्छन् (प्रकाशकको भनाइ)। त्यसैगरी परीक्षालाई केन्द्रित गरेर कक्षा १०, कक्षा ११ र कक्षा १२ मा विभिन्न आकार-प्रकारका गाइड र गेसपेपरहरू प्रकाशन हुन्छन्। परीक्षामा राम्रो अड्क ल्याउन गाइड नपढी हुँदैन।' गाइड नपढाई परीक्षामा सहभागी गराउने सकिन्न।' (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०७५।१२।१) सिर्जनात्मकता र समस्या समाधान र विचार प्रस्तुत गर्ने खालका प्रश्न नहुने भएकाले नै यस्ता सामग्रीहरूबाटे प्रश्नहरू आउने गर्न्छन्। विद्यालयका पुस्तकालयमा समेत बीएलई परीक्षाका प्रश्न सेट र एसईई परीक्षाका प्रश्न सेट भेटिन्छन्। यस्तै मार्टिन चौतारीले सन् २०१४ मा गरेको अध्ययनअनुसार प्रवेशिका परीक्षामा पुराना प्रश्नहरू दोहोरिने प्रवृत्ति उच्च रहेको देखाएको थियो। तत्कालीन पाँच विकास क्षेत्रमा सोधिएका प्रश्नहरूबाट पनि उत्तीर्णड्क प्राप्त हुने गरी प्रश्नहरू दोहोरिन्छन् भन्ने थियो। साथै यस्तो प्रश्न दोहोरिने प्रवृत्ति नेपाली, विज्ञान र सामाजिकमा उच्च रहेको थियो।

परीक्षाका प्रश्नको सम्बन्धमा अक्षराङ्कन पद्धति अपनाएपछि अङ्ग पेचिलो बनेको छ तर कुनै सुधार भएको छैन । अक्षराङ्कन पद्धतिका ९ ओटा समूहमध्ये माथिल्ला दुई समूहलाई outstanding (उच्चस्तरको सिकाइ) र Excellent भनेर भनिएको छ । सबै विषयमा केही प्रतिशत विद्यार्थीले A+ र A ग्रेड प्राप्त गर्छन् । तर उनीहरूको सिकाइ त्यो स्तरकै भएको हो त भन्ने प्रश्न उठ्छ किनकि परीक्षामा सोधिएको प्रश्न र ती प्रश्नमा उसले दिएको उत्तरले उसको त्यो स्तरको क्षमता छ भन्ने आधार देखिँदैन ।

निष्कर्ष

गुणस्तरीय शिक्षाका धैरै आयाम हुन सक्छन् । यसलाई एउटै रूपमा बुझ्नु आवश्यक छैन । केलाई गुणस्तरीय मान्ने धैरैका फरक मत पनि छन् । तथापि विद्यार्थीको सिकाइ स्तरलाई गुणस्तरको एउटा मानक र एउटा आधार मान्ने कुरामा संसारभरि नै धैरैले स्वीकार गरेका छन् । सन् २०३० सम्मका लागि निर्धारण गरिएका दिगो विकासका लक्ष्यको ४ नम्बरको शिक्षासँग सम्बन्धित लक्ष्यको सूचकमा न्यूनतम सिकाइस्तर हासिल गर्ने विद्यार्थीको प्रतिशतलाई आधार बनाइएको छ । हाम्रो सन्दर्भमा अप्रत्यक्ष रूपमा विद्यार्थीले परीक्षामा हासिल गरेको प्राप्ताङ्क नै गुणस्तर बनेको अवस्था छ । तथापि समग्रमा हाम्रो विद्यालय शिक्षाको सिकाइ स्तर अत्यन्त कमजोर रहेको छ । सार्वजनिक शिक्षाको कमजोर सिकाइ स्तर नै निजी शिक्षाको आकर्षण बनिरहेको छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय (२०६५-७०), Statistics 2065-2070 (विभिन्न वर्ष) । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

राष्ट्रिय परीक्षा बोर्ड (२०७५), Statistics Report, 2075 । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

शिक्षा मन्त्रालय (सन् २०१४), राष्ट्रिय प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम मूल दस्तावेज । सिंहदरबार, काठमाडौँ: लेखक ।

शिक्षा मन्त्रालय (२०७५), शैक्षिक झलक । काठमाडौँ: लेखक ।

शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र (२०६९, २०७०, २०७४, २०७५), सिकाइ उपलब्धि परीक्षणका प्रतिवेदनहरू (कक्षा ५, कक्षा ८) । सानोठिमी, भक्तपुर: लेखक ।

रिपब्लिका दैनिक (सन् २०१८ अप्रिल १९) कमजोर सिकाइ अवस्था । काठमाडौँ ।

USAID (2016) EGRP Baseline Study. Kathamandu.

<https://inews.co.uk/news/education/creativity-schools-arts-education-sir-ken-robinson/>

Coleman, J. S. (1966). Equality of Educational Opportunity. National Center for Educational Statistics.

Buck, G. (1988) Testing listening comprehension in Japanese university entrance examinations. JALT journal 10, 15-42.

1 GPA, 2.8 लाई good र 2.4 लाई satisfactory भनेर गरिएको व्याख्याअनुसार समूह बनाइएको छ ।